

כתב־יד פרמא 933 ("תוספות חכמי אנגליה") וערכו

לידיעת דרכי הלימוד בישיבות צרפת

במפנה המאות ה־13/4 *

בשנת תשכ"ז הודיע לראשונה א. א. אורבך¹ על גילוייו של "קובץ תוספות ופסקים לעשר מסכתות של הבבלי מאת חכמי אנגליה", הלוא הוא קובץ פרמא דה-רוססי 933. והיתה בזה בשורה טובה לחובבי תורתם של רבותינו הראשונים, שעד אז לא נודע מחכמי-אנגליה ומתורתם אלא מעט, ועתה "לא זו בלבד שבכולם (כל עשר המסכתות) מופיעים שמויתיהם של חכמי האי, אלא שעורך הקובץ, שאת שמו אין אנו יודעים, נהג להעתיק את דבריהם כלשונם ולציין בסוף את שם האומר, כפי שהדבר נהוג גם בתוספות אחרות" (אורבך, שם). אורבך אסף במאמרו את כל הקטעים ששמות חכמי אנגליה קרויים עליהם או נזכרים בהם, וזיהה את האישים, העמיד על המקבילות בספרות הראשונים, תיקן שגיאות מרובות בגוף כה"י, ואף הצביע על תרומתם הפרשנית של חכמים אלה ליישוב קושיותיהם של כמה מגדולי האחרונים. ולמרות שלדבריו סידר במאמרו רק "מבחר מן הפירושים והתוספות המובאים בקובץ במפורש בשם חכמי אנגליה" (עמ' 13), נסתייע בידו להביא כמעט כל מה שהובא שם בשמם. עם פירסומה של הידיעה נתעוררו אחרים לעסוק במלאכת ההדרתו של קובץ גדול וחשוב זה, ובתוך כמה שנים ראה אור בירושלים רוב כה"י, פרט למסכת ברכות: סנהדרין, גיטין (תשכ"ח), פסחים, בבא-מציעא (תשכ"ט), ביצה, מגילה קידושין (תש"ל), נדה ועבודה זרה (תשל"א). המהדירים: אברהם סופר, ש. סופר ודב פינס, הדגישו את החשיבות הגדולה של הספר ואת אופיו המיוחד, ופינס אף הפליג לומר כי: "מבחינת הרקע ההיסטורי אין ערוך לחשיבותו של קובץ זה" (מבואו למסכת גיטין). עם זאת הודה א. סופר, כי "אעפ"י שעם הכרך הזה נדפסו כבר שני שלישים של כה"י הזה, עם כל זה חושבני שטרם הגיעה השעה לכתוב הקדמה מקיפה ורחבה לספר, עד שבעזרת ה' נזכה שכל הקובץ יצא לאור עולם" (מבואו לביצה, עמ' 5).

ואכן, משנדפס כתב היד כמעט בשלימותו, והוא נמצא בידינו לעיון קל, יש לנו נקודת-תצפית איתנה יותר להשקיף ממנה על הספר ולהעריכו כערכו, מה שלא היה אפשרי כל-כך למגלה כתב-היד לראשונה, למי שבדקו בצילומיו ולמי שההדירוהו לאור-עולם. בדיקה יסודית יותר מגלה כי הגדרת הקובץ כ"תוספות חכמי אנגליה" שיצאו כך, או אחרת מעט, מידי חכמי אנגליה לפני גירוש 1290, אינה מספקת כלל².

* עבודה זו נעשתה במסגרת המכון ללימודים מתקדמים שליד האוניברסיטה העברית בירושלים, שעם חבריו נתכבדתי להימנות בשנת תשל"ח.

1 א. א. אורבך, מתורתם של חכמי אנגליה מלפני הגירוש ("תפארת ישראל" לכבוד הרב י. ברודי), תשכ"ז. במאמרו מודה אורבך למר אפרים קופפר, מהמכון לתצלומי כ"י עבריים, שהיפנה את תשומת-ליבו לכה"י הזה.

2 המאמר הזה מוקדש, בעיקרו, לבירור אותם חלקים בספר שאינם פרי-עטם של "בעלי-תוספות", דהיינו = כמחצית הספר ויותר בכמות. לא עסקתי בבירור עניינים השייכים לתקופת התוספות אלא אם ראיתי להם השלכה מיידית לנושא הישיר של המאמר.

אין ספק כי קובץ חשוב לפנינו ותועלתו מופנות לכמה צדדים — ובכלל זה גם קידום ידיעותינו על חכמי אנגליה ותורתם, אך אין הוא קובץ של חכמי אנגליה, ובאמת אינו בגדר "תוספות" כלל, אף ששוקעו בו לא מעט תוספות, ובכלל זה ניכר יפה חלקם של חכמי אנגליה.

הסימן האנגלי הבולט — והיחיד — בעשרת כרכי הקובץ הוא אונומסטיקון החכמים. שמות מובהקים כמו ר' אליהו מלונדריש, ר' מאיר ב"ר אליהו מניקול, ר' ברכיה מניקול, ר' יוסף מניקול, ר' מאיר מלונדריש, ר"ם ברי"ט — שהוא ר' משה ב"ר יו"ט מלונדון — הגאון מנורהטונא (Northampton), המצויים בו לרוב, ובפרט ר"ם ברי"ט: התופס מקום נכבד בהחלט, כל אלה מצביעים, לכאורה, על אנגליה כמקום הולדת הקובץ, ועל בעלי התוספות שם כיוצאיו. ומן המפורש נלמד על הסתום ונאמר, שגם חכמים הנזכרים בשמותיהם האישיים בלבד, כר' מאיר, ר' משה ור' ברכיה סתם, זהים הם עם החכמים האנגליים הנ"ל. וכך הדעת נותנת, מלבד מה שניתן להוכיח דבר זה, במקרים אחדים, עפ"י מקבילות, וכפי שהראה אורבך במאמרו. ולא הם בלבד, אלא אף קצת חכמים אחרים הנזכרים בשמם בלבד, מן הסתם מחכמי אנגליה הם, כמו ר' בנימין, הנזכר פעמיים במס' בבא-מציעא, ושארובך זיהה אותו, על דרך ההשערה, עם ר' בנימין מקימברידג', ר' אהרן — שאורבך ביקש לזהותו עם "הגאון מנורהטונא" (ועל כך ראה מה שכתבתי להלן) ורי"ט — שסופר ביקש לזהותו עם ר' יו"ט, אביו (או בנו) של ר"ם ברי"ט; אך זיהוי זה מוטעה מיסודו, ר' להלן.

אולם, גם אם נקבל — ולדעתי יש, אכן, לקבל — מסכת זיהויים זו בעיקרה (מלבד הסתייגויות אחדות, כנ"ל), עדיין רחוקים אנו מן הקביעה כי ספר "תוספות חכמי אנגליה" לפנינו. לא זו בלבד שבכל עשר המסכתות אין יותר מ-40–50 הזכרות אנגליות שכאלו — פרט להזכרותיו של ר' משה ב"ר יו"ט מלונדון (ר' להלן) —, אלא שגם משקלן של הזכרות אלו קטן מאוד במסגרת הקובץ השלם. כמחצית הספר אנונימית מעיקרה ואין אף שם נזכר בה, אלא לעתים רחוקות מאוד, ומחציתו האחרת, המכילה שמות, שאובה ברובה המכריע ממקורות אחרים, כפי שיבואר מיד. ואף מחצית שאובה זו, המכילה שמות, אינה נזקקת לחכמי אנגליה אלא במידה מועטה מאוד, להערכתי כ-20% ממחצית זו. הווה אומר: כ-10% מן הספר השלם, ובתוספת תורתו של ר"ם ברי"ט — שלו מעמד מיוחד בספר, — כ-15%–20%. אין הערכה סטטיסטית זו באה למעט מערך האלמנט האנגלי שבספר. אדרבא; אין בדינו, עד עתה, שום ספר שיהיה בו לקט נרחב כל-כך מתוספותיהם של חכמי אנגליה⁴, ומבחינה זו אין לגרוע מחשיבותו אף כהוא-זה; אך עם זאת וודאי וברור שאין לטעון כי מעט החומר האנגלי המשוקע בו, מלמד על אופיו וטיבו של הספר כולו, ובפרט שיתרו נאסף

ע"כ אין לראות מאמר זה, בשום אופן, כ"מבוא" לספר; מבוא שכזה מצפה עדיין לעשיתו.

3 ראה עליו: א. קופפר, לתולדות משפחת ר' משה ב"ר יו"ט 'אביר העולם' מלונדריש (תרביץ, מ') תשל"א.

4 כאן מקום אתי להעיר כי ספר נוסף המכיל ריכוז ממשי של הבאות אנגליות, הוא "ספר הגן" על התורה, מקבצי התוספות על התורה שטרם ראו אור הדפוס. ספר זה נבדל בנוסחאותיו במובאות שבכ"י, אך בידי א. אשכנזי היה "ספר הגן כ"י על קלף, נכתב בשנת קס"ג, ולפי תיאורו של דוקס (אוצר נחמד, ב', 101/2, 1857) באו בו דברים מר' בנימין מקנטבוריא, ר"מ נשיאה, אהרן מקנטברי, ר' יוסף מניקולא.

ממקורות אחרים, מוזהים ולא-מוזהים, ולו אופי, סגנון ורמה, השונים לחלוטין מחומר התוספות האנגלי (והאחר; ראה להלן).

ישנן מסכתות שבהן אין החומר האנגלי מצוי כמעט בכלל, ובמפתח שמות החכמים למסכת גיטין (עמ' י"א) לא יימצא אפילו שם חכם אנגלי אחד, למעט רבינו ברכיה, הנזכר פעמיים, ושניתן לשער שהוא "מניקול" רק מתוך הכרת כה"י כולו על עשרת מסכתותיו. לוא ניתנה בידינו מסכת זו לבדה מכל כה"י, לא היה עולה על דעתנו לומר כי מדובר בתוספות של חכמי אנגליה — אף כי באמת חלקם בו גדול ממה שעולה מן המפתח, כמו שיבואר. במסכתות נדה ועבודה זרה גם יחד אין חכמי אנגליה נזכרים כלל, למעט שוב את ר' ברכיה (5 פעמים יחד, לכל היותר) ור' משה ב"ר יו"ט, שקצת מפקקי מובאים בסיומם מסכת ע"ז. גם מסכתות אלו לא היינו משייכים לחכמי אנגליה, אם לא שנמצאו לנו בקובץ אחד — שהוא כולו אחדותי ועשוי מיקשה אחת, על גיליונותיו והשלמותיו — עם מסכתות כמו ברכות ופסחים שבהן מרובה החומר האנגלי יותר ורישומו ניכר.

ועדיין אין זה העיקר. האונומסטיקון העשיר של קובץ דה-רוסי 933 מתחלק, מנקודת-מבט ספרותית, לשתי קבוצות: א. קבוצת האישים ו/או ספריהם שמהם שאב עורך הקובץ את חומריו. ב. קבוצת האישים והספרים שצוטטו ע"י חכמי קבוצה א' בתוך דבריהם. סימנה של קבוצה א' בחתימותיה הנתונות בסופי הקטעים. אישי קבוצה ב' מובאים, כמובן, בגופי הקטעים, ע"י האישים החתומים בסופם, ושמהם ליקט העורך את החומר לספרו. אמנם אין זה סימן מובהק, או בלעדי, דווקא, ובדרך כלל ניכרות שתי הקבוצות זו מזו מיניה וביה עפ"י גופי הקטעים ומיונם. את אישי קבוצה א' ניתן לחלק, לנחיות הדין, לארבעה סוגים: א. מפרשי תלמוד קדמונים (ר' שמעיה, רשב"ם ורשב"ן), ב. בעלי-תוספות צרפתיים (איוורא, לור"ה)⁵, ג. חכמי אנגליה, וד. קובץ אבי המחבר וקובץ גיסו, ר' אהרן.

והנה, בדיקת הקבצים מעלה בבירור, כי תורתם של חכמי אנגליה בספרנו נלקטה כולה ממקורה הראשון, דהיינו מספריהם של בעלי התוספות האנגלים עצמם. קטעי תורתם של ר"ם ברי"ט חתומים, בסופי כל הקטעים, ר"ם, או ר"ם ברי"ט, ואילו אצל ר' ברכיה מניקול, שהוא החכם האנגלי שתוספותיו מצויים ביותר בספר על כל מסכתותיו (לאחר ר"ם הנ"ל, שהבאותיו מצומצמות למסכתות ברכות ופסחים בעיקר), כתוב לרוב: "והשתא אעתיק לשון הרב מניקול ג"ע" ומסיים: "מפי הרב" (פסחים, עמ' 29—30), "מכתיבת הר"ב" (נדה, עמ' 55), "מכתיבת רבינו ברכיה" (סנ', עמ' 37), "מצאתי מיד הרב מניקול ג"ע שהקשה" (פסחים, עמ' 71), "עיתקתי מכתיבת הרב" (נדה, עמ' 55), ועוד כיוצ"ב. וגם אצל ר' יוסף מניקול כתוב לאמור: "מפי הרב ר' יוסי" (סנ', עמ' 5, 55), וכן אצל ר' אליהו מלונדרש: "מפי הרב אליהו מלונדרש" (כ" 10 פעמים במקומות שונים). ויש לציין לשונו המקורית של ר' אליהו זה, בסוף קטע ארוך מדבריו: "הכי הפר' אמת כדפרישית... וכך פירושי אמת. מפי ר' אליהו" (סנ', עמ' 82). שאר חכמי אנגליה מובאים רק פעמים בודדות בכל הקובץ: מאיר ב"ר אליהו מניקול — פעם אחת (פסחים, עמ' 98), משה ב"ר מאיר — פעם אחת (נדה, עמ' 78), יצחק ב"ר פרץ — פעמיים (בר', ב"מ, עמ' 45), ר' בנימין —

5 החתימה ארי"ה מופיעה פעם אחת (סנ', עמ' 50): "מפי ארי"ה", והכוונה לר' יהודה מפאריש (ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 269), והוא הנזכר שם בראש הדיבור: "ושמעתי בשם רבינו יהודה מפאריש...".

פעמיים (ב"מ, עמ' 118, 137), ור' מאיר מלונדרש, המובא בקובץ כ-10 פעמים, ודבריהם המועטים ירדו כרוכים בדברי חכמים אחרים.

לא תמצא בכל 200 דפי כתב-היד כפולי הטורים כמעט שורה אחת מתורתם של חכמי-אנגליה שהובאה בתוך קובץ חתום אחר (פרט לשלוש הבאות בקובץ "לוי"ה") — אף כי תמצאנה מעט בצורה אנונימית לגמרי, ללא שם אומרה או מלקטה, כפי שיבואר מיד. לעומת זאת אין בקובץ "לוי"ה" — שהוא מן המקורות העיקריים לפירוש סנהדרין (ונזכר עוד פעמיים במסכת פסחים) — כמעט דבר מחכמי אנגליה, והחכמים הנזכרים בו הם: רש"י, ר"ת, ר' שמשון מקוצי, "הלוי" ו"הקדוש" — ר' להלן. חשיבות יתירה דווקא להזכרותיהם הבודדות של ר' יוסי מניקולא (סנ', עמ' 18, 49 [?]), ר' ברכיה (סנ' עמ' 42), ואולי גם ר' משה (מלונדרש; סנ', עמ' 65), בקובץ "לוי"ה, שמהן נלמד כי מלקט הקובץ שלפנינו כבר השתמש בקובץ — שנחשב סמכותי אצל — אשר בעצמו כבר השתמש בתוספות חכמי אנגליה.⁶ ללמדך שאין מלקט הקובץ שלנו בן-דורם של חכמי אנגליה, כי אם מאוחר להם בשני דורות ומעלה. ור' להלן.

זאת ועוד. תוספות חכמי אנגליה לא שולבו בקובץ כנתינתן אלא בקיצורים ובקיצורע. דוגמא לכך יש להביא עתה, משנדפס ספר "תוספות אלפסי" לרבינו משה ב"ר יום-טוב מלונדון.⁷ "תוספות" אלו של ר' משה ב"ר יו"ט נכתבו במקורן מסביב לר"ף, והוא היחיד הידוע לי מבין הראשונים שעשה כן.⁸ תוספותיו אלו שימשו בידי עורך הקובץ דנן, והוא העתיק מהן בפירושו לגיטין 7 קטעים⁹ מילה במילה, בשתיקה ובסתם, מבלי לציין את מקורו — ומבלי לציין את שמו במסכת גיטין כלל ועיקר. הרי לפניך שקובץ תוספותיו של ר"ם מלונדון שימש למלקט שלנו בחלקו בלבד. במקום אחד (עמ' 15 הנ"ל) קיטע המלקט את הדיבור באמצעו, ולא הביא את הענין כשלימותו וכגמרו אצל ר"ם. למסכת קידושין מצא בלוי קטעים מעטים בלבד, ומתוכם מצאתי רק הקבלה (מקוטעת) אחת. ביתר שמונה המסכתות שבכ"י פרמא 933 אין בידינו להשוות אל תוספות ר"ם ברי"ט, וע"כ אין לדעת מה מידת השימוש הכוללת שנעשתה בתוספות הר"ם, אך עם זאת ברור כי כל פרק "ערבי פסחים" נלקט מתוספות אלפס של ר"ם, כפי שמוכח מגופי הדברים הבנויים על הר"ף ומזכירם אותו הרבה, וכן ניתן לזהות הבאות נוספות מתוספות ר"ם על פי תוכנן, כפי שיתבאר להלן. נמצא א"כ, לסיום חלק זה של הדיון, כי תוספות חכמי אנגליה אינם אלא אחד מן

6 המיעוט המבוטל של הזכרות אנגליות בקובץ לוי"ה, שולל כל סבירות כי הוא בעצמו קובץ אנגלי.

7 למסכתות יבמות, כתובות, גיטין וקצת קידושין בתוך: משה י. הכהן בלוי, שיטת הקדמונים על מסכת קידושין, ח"ב, ניר-יוק, תש"ל.

8 כפי שביררתי במאמרי: עניינות בספרות הראשונים, סיני, ס"ה, תשכ"ט. השערתי שם, שר' משה ב"ר יו"ט הוא מחברן של "תוספות אלפסי" לגיטין, ולא ר' משה מאיוורא כפי שהיה מקובל, נתאשרה עתה עם הדפסתן של תוספות אלו בידי בלוי; וגם הקטע המובא אצל ר"א מזרחי, שעליו נסב הדיון במאמרי הנ"ל, נמצא אל-נכון בספר הנדפס עתה.

9 ואלו הם: עמ' 15/6, ד"ה לסוף, ממילות "ולפי דבריהם" ואילך; עמ' 38, ד"ה "ובשעת" וד"ה "ושמן"; עמ' 44, ד"ה רב ושמואל, עד מילות "ואכיל איסורא" שבעמ' 45, שורה 2; עמ' 58, ד"ה ליקח, עד מילת "מסכמת" שבראש עמ' 59; עמ' 59 כל ד"ה פסק; עמ' 60—63 כל ד"ה "תנו רבנן"; עמ' 69, ד"ה בעין (בכה"י חסר כאן דף שלם לפני מילת "בעין" — ר' מבוא הספר), ושם ד"ה האשה, כולו. וכבר העיר בלוי על ההקבלות.

המקורות ששימשו למחבר, או: מלקט, כ"י פרמא, והוא השתמש בהם בחופשיות, כדרך שהשתמש בשאר מקורותיו. אין, ע"כ, סיבה לראות בספר, כנתינתו בידינו, ספר אנגלי דווקא¹⁰: רובו הגדול של הספר אינו תלוי באף אחד ממקורותיו (המגוונים ומרובים כשלעצמם; ר' לעיל ולהלן), והוא חיבור עצמאי, מלוקט אף הוא, בעיקרו, ממקורות אנונימיים (שסימנם הספרותי: "ע"כ" שבסוף הרבה דיבורים). לספר עצמאי זה אופי מיוחד במינו, השונה תכלית שינוי מכל מה שידוע וקרוי בפינו בשם "תוספות". אופי מיוחד זה חודר את כל הספר כולו, לרבות חלקיו האנגליים (ופרט לתורתו של ר"ם ברי"ט, הקובעת מקום לעצמה), והוא יתבאר להלן. כדי לעמוד על מהותם של המקורות האחרים, שהיו עיקר שימושם של מחבר הספר, לצד תוספות חכמי אנגליה, נבדוק בקיצור, ומקופיא בעלמא, הרכבם של פירושו לכמה מסכתות, אף שאין זה מעיקר הכוונה במאמר זה, ואגב הילוכנו נתקן טעויות אחדות שנפלו אצל המהדיר.

מסכת נידה

שלשה הם המקורות ששימשו לבניינו של הפירוש לנידה:

1. פירוש רשב"ם למסכת, שהיה ביד המפרש, וכנראה גם ביד חבריו וקהל קוראיו, שהרי הוא מעתיק מתוכו כמה פעמים בקיצור ובקיטוע, ומסיים "וכו'" (עמ' 13, 77—78), ובמקום אחד כתב בפירוש: "עין בפרשב"ם" (עמ' 29). על קיום פירושו של הרשב"ם לנידה ידוע לנו מספרות הראשונים (ראה אורבך, בעה"ת, עמ' 51), ועתה נתווספו לנו מובאות חדשות.
2. "ש"א" — היא שיטת איורא, בלי ספק, כמו שהראה אורבך. ר"מ מאיוורא עצמו נזכר בתוכן ("וכן היה נוהג הר' משה מאיוורא..."; עמ' 114), ויש להניח כי גם הר"ם סתם הנזכר בו (עמ' 51, ועוד) הוא הר"ם מאיוורא.
3. שיטת "אבי מורי שיחיה" (= "אמ"ש"), הנזכרת עשרות פעמים במסכת זו. שני המקורות האחרונים כוללים בתוכם, כרגיל, את רוב ההבאות על שם חכמים מסויימים: ר' יהודה (עמ' 120), ר' יעקב ב"ר יהוצדק (עמ' 51), הר"ם (עמ' 50/1) ו"הרב יב"א בס' התרומה" (עמ' 121) נזכרים מתוך ש"א, ור' מאיר (עמ' 45, ומסתמא גם עמ' 82), ר' מנחם (עמ' 35; ר' הע' 19 שם), ור' משה בן הר"ר מאיר (עמ' 78) נזכרים מתוך "אמ"ש". כל שלשת המקורות הללו חתומים תמיד על קטעיהם, ואין קושי לזהותם ולהבדילם כחטיבות עצמאיות בספר. מלבדם, כל מה שנאמר בספר — והוא רובו המכריע בכמותו — מדברי מחבר הספר עצמו הוא (או מלוקט ממקורות אנונימיים), המרבה להקשות בקצרה על דברי הגמרא ורש"י ורשב"ם (בעיקר), ומעט על דברים שהביא מש"א ואמ"ש. עפ"י רוב אינו מזכיר חכמים בדבריו, פרט ל"תוספות" — הנזכרים אצלו כתריסר פעמים, ופירושים בודדים בשם ר' ברכיה מניקולא שמדבריו העתיק¹¹. פעם הזכיר את "ר' יצחק חבירי" (עמ' 102), פעם את רבינו יהודה מפאריש (עמ' 25) ופעם את "ר' יעקב" (עמ' 84).

10 לדברי א. סופר במבואותיו (ראה לדוגמה מבואו לנדה, עמ' 4): "כיוון שרוב רובם של רבותינו אשר מחבר קובץ זה קורא בשמם הם מחכמי אנגליה שלפני הגירוש, זאת אומרת דורם של בעלי התוספות, ברור הוא שמחברו היה אחד מהם, ולכן קראתי שם הספר 'תוספות חכמי אנגליה'. ואין לדברים אלה כל יסוד עובדתי בספר.

11 במסכת נידה נמצא גם לשון לע"ז היחידי (בכל הכרכים הנדפסים) המכונה אצלו "לשון אינגלייש" (עמ' 118).

רוב המקומות שהוזכר בהם "תוספות" נמצאים הדברים לפנינו בתוכן התוספות הנדפסים שלנו, אך מיעוט אינו שם, והוא מלמד על הכלל. המהדיר, א. סופר, העיר תחת כל הזכרת תוספות כמעט, כי: "כבר כתבתי שלא לתוספות שבגמ' נתכוון רבינו, ותוספות שבגמרא הן מאוחרות מתוספות רבינו" (עמ' 57, ועוד). ובמקומות הבודדים שאין ההבאה מצויה לפנינו, רשם כי: "מכאן הוכחה ברורה שבמקום שמביא רבינו "תוספות" לא לתוספות שבגמרא נתכוון" (עמ' 112, ועוד). המהדיר בטוח היה כי "תוספות חכמי אנגליה" שלפניו, בשלימותו, חיברו חכם, או חכמים, מבעלי התוספות שבאנגליה, וע"כ הוכרח להניח כזאת ביחס ל"תוספות" הנזכרים בספר. אולם מתוך שניגש להשוואה בדעה קדומה, נעלם ממנו כי אין "התוספות" הללו, בכל מקום, דומים אלא ל"תוספות הרא"ש" הנדפסים לפנינו, וגם במקומות הדומים גם לתוספות שלנו¹², ובדבר זה לא לסברה אנו צריכים, אלא לדבריו המפורשים של מחברנו, שבמקום אחד ויחיד (עמ' 112) הביא קטע וסיימו: "ל ש ו ן התוספו", והדברים מפורשים מילה במילה בתוספות הרא"ש, אין חסר ואין יתר. למקום זה העיר המהדיר: "והרי גם מכאן הוכחה ברורה (למ"ש במק"א) שבמקום שמביא רבינו 'תוספות' לא לתוספות שבגמ' נתכוון (כי לפנינו בתוספות מפורש להיפך), ולדעתי תוספות שבגמרא הן מאוחרות מתוס' של רבינו". ולא ראה את זהות הלשון. ותא חזי: במבואו לספר כתב המהדיר: "פעמים רבות דברי רבינו לא נמצאים באף אחד מספרי הראשונים שלפנינו רק בתוספ' הרא"ש בלבד, ולפעמים לשון תוס' הרא"ש הוא ממש כלשון רבינו או דומה מאד ללשון רבינו (ע' דף כ"ב, ע"א ד"ה הרואה). ונראה לי שהרא"ש ראה את ספרו של רבינו, ולא שמיע לי לומר ששניהם שאבו ממקור אחד...". וכל זה אך למותר, כי "רבינו" הביא "ל ש ו ן תוספות", והיא לשון תוספות הרא"ש, כמו שכתבתי.

אכן, ידוע לכל כי אין "תוספות הרא"ש" חיבור עצמאי ומקורי, והנה מועתקות בלשונן ובעניינן מתוספות ר"י, תוספות שאנץ ותוספות ר"י שיליאון, וכבר תאריך בזה אורבך בספרו הגדול "בעלי התוספות" (עמ' 465—468). ממילא אין הקבלות ספרותיות לתוספות הרא"ש יוצאות ללמד על שימוש ישיר בו, דבר שהוא רחוק מן הדעת במקרה דידן, שהרי לא פשטו תוספות הרא"ש מחוץ לספר כלל (אורבך, שם), אלא על שימוש באחד ממקורותיו; ומכיוון שחלק גדול מן הדברים נמצא כלול גם בתוספות שלנו, יש להניח בוודאות שהמקור המשותף במקרה זה הוא תוספות שאנץ, ששימשו יסוד גם לתוספות טוך, שהן התוספות שלנו לגידה. בכך מצטרפים תוספות שאנץ לפירושי הרשב"ם ולשיטת איוורא, כמקור חשוב ללקט של מחברנו, והן הן ה"תוספות" שהיו מקובלות בחוגו של המחבר למסכת זו, אליהם היפנה את מעייניו, ובדבריהם נשא ונתן.

מסכת קידושין

גם במסכת זו רב, יחסית, חלקן של תוספות ש"א — שיטת איוורא. ויש להעיר דבר. כבר הראה אורבך בספרו (עמ' 493/4) כי בתוספות שלנו לקידושין ממלאים תפקיד חשוב חכמי איוורא, ולדעתו גם נערכו ע"י תלמיד מתלמידי ר"י מאיוורא. הנה, כל ענייני איוורא הנזכרים בספרנו אינם בתוספות שלנו לקידושין, וגם לא פעם אחת!

12 דיוק: מקום אחד בלבד יש, שבו אין ההבאה נמצאת בתוספות הרא"ש שלפנינו (עמ' 129), אולם שם מצוטט ה"תוספות" מחוץ ש"א = שיטת איוורא!

לפנינו דוגמה מובהקת לדרך עבודתו של המחבר, שבחר לו מתוך קבצי התוספות שלפניו את הקטעים שהתאימו לדרך לימודו, וכמו שאבאר בהרחבה להלן, מאידך, "תוספות" סתם שלו קרובים הם לתוספות שלנו, וההבאות מ"תוספות" נמצאות, לרוב, בתוספות שלנו, אך (קצת) המקומות שאינם מתאימים מוכיחים כי לא לתוספות שלנו כוונתו. קירבה זו מעידה, מ"מ, כי גם "תוספות" שבידו היו אחת משיטות איורא — שכידוע כמה שיטות איורא היו, וכמה וכמה "תלמידי איורא" היו לשלשת גדולי איורא. אגב: רוב מכריע של הבאותיו מדברי ר"ת נמצא גם בתוספות שלנו, משום שדבריו נכללו בכל קבצי התוספות המצויים. פעם אחת העתיק מן הסמ"ג (עשין, מ"ח), מילה במילה, וסיים: "לשון הדרש"ן", כמו שקרא אורבך, ויש לתקן דברי המהדיר במקום זה (עמ' 119), וכל הערותיו.

מקור שני ממנו ליקט מחברנו הם "תוספות אלפסי" של ר"ם ברי"ט הנ"ל. הוספותיו חתומות, לרוב, ר"ם בסופן, או ששמו נזכר בהן במפורש בגוף הדברים. במקרה אחד (עמ' 88) ניתן להקביל קטע בין 3 שורות (שו' 2—5 מלמעלה) עם המקור עצמו, שנדפס ע"י ר"מ בלוי בספרו הנ"ל. הקבלה בודדת זו מלמדת שוב על טיב עבודתו של מחברנו, שקיטע את דברי ר"ם והביא מדבריו פיסקא אחת בלבד, קטנה ולא־עיקרית. מבין יתר חכמי אנגליה היה לפניו במסכת זו, כבמסכתות אחרות, פירושו הכתוב של ר' ברכיה מניקול (ראה עמוד 71: "מכתיבת הר"ר ברכיה נ"ע"), אלא שמיעט, כנראה, להשתמש בו במסכת זו. שמו נזכר פעמיים בלבד, אף שניכר שימוש רחב מעט יותר (בפרק עשרה יוחסין, למשל).

מקור כתוב נוסף שממנו העתיק המחבר דידן, כמה פעמים, במסכת זו, הוא "ר' טוביה" ("מכתי" הר' טוביה" [עמ' 120], "לשו' הר' טובי" [עמ' 124]. במקום אחד (עמ' 133) כתוב: "והק' לי ר' טובי", והמהדיר ביקש להסתייע בזה לצמצם את זמן פעולתו של המלקט, וזאת מפני שנראה לו אמת וזהויו של אורבך את ר' טוביה עם ר' טוביה ב"ר אליה מוינה. להלן נראה כי דבר זה אפשרי רק בקושי רב, כי את זמן פעולתו של מחברנו יש לקבוע ל־1320—1330 לערך, ואילו ר' טוביה נפטר לערך 1265, שהרי היה נוכח בפטירת הריצב"א לפני שנת 1210 (ראה אורבך, בעה"ת, עמ' 225) ופסק שם הלכה, וא"כ היה אז לפחות כבן 25 שנה, וגם אם חיה עד גיל 80 היה זה בשנת 1265 (ומן הסתם קודם. וראה מש"כ אורבך, שם, עמ' 400)¹³.

מסכת סנהדרין

הקובץ היסודי ששימש ביד מחברנו למסכת זו קרוי בפיו "לוי"ה", והבאות חתומות מתוכו ממלאות את כל הספר. אין לדעת למי הכוונה. ודאי כי "הלוי" (או: "מפי לוי") המדבר אלינו בארבע מקטעי לוי"ה הוא אשר השאיל את שמו לקובץ. החכמים הנזכרים בו הם: ר"ת, ר' שמשון מקוצי, הקדוש מדרוויש, ר' יוסי מניקולא והר"ב (ר' ברכיה מניקול). מלבד מסכת סנהדרין נזכר קובץ לוי"ה עוד פעמיים בלבד, במסכת פסחים, אך נראה לי כי השימוש בו במסכת זו רב יותר.

יש להוסיף על מה שנאמר על קובץ לוי"ה עד כה (אורבך, עמ' 6), כי במתכונתו שלפנינו משמש הקובץ גם כאחד ממקורותיו של מחבר "פירוש ב"ה האנונימי

13 מש"כ שם אורבך בענין ר' יצחק מדורא צריך תיקון, עפ"י מש"כ במאמרי: ר' יצחק מדורא וספר "איסור והיתר" המיוחס לרבינו ירוחם (סיני, ס"ד), תשכ"ט.

למסכת מעילה (מהדורת א. סופר, ירושלים, תשכ"ו). שם לא נזכר שום חכם בשמו, וזאת בגלל מיעוט השימוש בקובץ, הנזכר בפירוש שהוא שלש פעמים בלבד. המהדיר סבור היה כי הכוונה במילת "לוי"ה" היא לר' יצחק הלוי רבו של רש"י, אך עתה מתברר כי זהו אותו קובץ ממש כאשר לפנינו, ולפי ההזכרות שבו הריהו בן אמצע המאה ה-13 וצרפתי (או: אנגלי) הוא.

מקור שני לפירוש סנהדרין הוא "הקדוש מדרויש" ¹⁴, המופיע בקטעים חתומים בשמו, ונראה בעליל כי היו דבריו למראה עיני המחבר. מלבד המובאות הישירות, והארוכות, מדבריו, נכללו מקצת דבריו בהבאות משניות, בתוך קובץ לוי"ה הנ"ל, שהשתמש בו גם הוא.

מלבד אלו שימשו למחברנו כמקורות כתובים משניים, חידושי ר' אליהו ור' ברכיה מאנגליה.

המעין במפתח האנשים והספרים בראש מסכת זו יראה מובאות רבות על שם רי"ט, והמהדיר מפרש: "אולי הוא ר' יו"ט אביו של ר' משה מלונדריש". ואין הדבר כך. כמה פעמים מעתיק מחברנו שורה או שתיים בחתימה רי"ט, והדברים ישנם ברש"י לפנינו מילה במילה. דבר זה מפליא ביותר, כי מי הוא שילך וישים בכליו מפירושי רש"י הגלויים לכל? וביותר מפליאה העובדה שמחברנו, שדברי רש"י הם לו הבסיס העיקרי לכל מלאכתו ודבריו ממלאים את הספר על כל שוליו, לא הרגיש שהעתיק דברי רש"י בחתימת רי"ט. המהדיר נתקשה בזה (ראה דבריו בעמ' 32, הע' 50, ועמ' 33, הע' 71), וכתב (עמ' 38, הע' 24): "פי' זה הוא כפירוש רש"י מילה במילה, וצ"ב מדוע כתבו בשם רי"ט, ובספר זה מצאנו כן כמה פעמים". אולם המעין בצילומים-לדוגמה שהדפיס המו"ל מתוך כתב-יד בראש הספר (עמ' 13; נוגע ישירות לענייננו) יראה כי אין כתוב רי"ט אלא ריב"ן. במקומות אחדים לא היו דברי רש"י שלפנינו בנוסח המקורי, אלא צורפו שמה מתוך חידושי הריב"ן, כפי שאירע לא פעם ולא שתיים במסכתות רבות, כי הריב"ן "הוסיף דברים לפירושי רש"י והגיה אותם" ¹⁵. ואף שלא בדקתי בגוף כתב היד, מלבד הצילומים הנתונים בראשי הכרכים, נראה לי ודאי כי אין "רי"ט" נזכר בשום מקום בספר, והכל הוא מן הריב"ן. יש, א"כ, למחוק את שמו מרשימת חכמי אנגליה שבספר, ותחתיו זכינו לקטעים מרובים נוספים משל הריב"ן (וגם ליתר המסכתות), דבר שחשיבותו לתולדות פירושי רש"י אינה קטנה.

בדיקת מקורותיו הכוללים של מחברנו מראה כי קצתם בני המחצית הראשונה של המאה ה-13 הם, ומהם — סמוך למחציתה. ראינו כי המחבר מביא משיטת אביו ומקבצים אחרים אשר השתמשו כבר בעצמם באותם מקורות בני אמצע המאה ה-13, וע"כ יש לקבוע את זמן מחברנו לא לפני הרבע האחרון של המאה ה-13, ומסתבר — מאוחר מעט לזה, וסמוך יותר לסוף המאה. ואם אכן חי בצרפת — כפי שמעידים בבירור כל מקורותיו — היה בן-זמנו (הצעיר) של רבינו פרץ. אולם, כפי שנראה להלן, נוטה דעתנו לאחר מעט יותר, עד סמוך לשליש השני של המאה ה-14, וזאת בגלל שיקולים חיצוניים שיתפרשו להלן ¹⁶.

14 עליו ראה, אורבך, בעה"ת, 279—280, ולפי המפתח.

15 אורבך, בעה"ת, עמ' 36—38. וראה עתה החידושים והפירושים ליבמות ולקידושין, מבית מדרשו של רש"י, אשר הו"ל א. קופפר, ירושלים, תשל"ז.

16 במקום אחד בספר (פסחים, עמ' 54) נאמר: "כה ייטיב לי שדי וכה יאמר לטלטולי די,

מסביבתו הקרובה של המחבר נזכרים בספר: אביו — שספרו הכתוב שימש למחברו כאחד ממקורותיו —, גיסו ר' אהרן, שנזכר כמה פעמים בגוף הספר ובגליונותיו, ו"חבריו": "ר' יצחק חבירי" (פסחים, עמ' 39; נדה, עמ' 102), "חברי ר' אברהם" (גיטין, עמ' 39) ו"חברי ר' ישראל" (שם, עמ' 67) — ואין בכל זה כדי להושיענו, מלבד מה שהדבר מעיד על הווי של ישיבה ולימוד בצוותא¹⁷, ועוד נדבר בזה להלן.

חשוב להוסיף בהקשר זה כי "ר' אהרן מגורתהמפטון" הנזכר ע"י אורבך במאמרו כמה פעמים, והאמור להיות גיסו של המחבר (עמ' 11, ועוד) הוא בריה לשעתה ואינו אלא פליטת־קולמוס. חכם בשם זה אינו נזכר בשום מקום בספר, והוא צירוף של "הגאון מגורתהטונא" — הנזכר בספר בפני עצמו (פסחים, עמ' 95; קידושין, עמ' 117, 130) — ו"ר' אהרן" הנזכר בפני עצמו. אורבך שיער, על סמך תעודות המזכירות את "מגיסטר אהרן" בעיר גורתהמפטון, לזהות את שני האישים, אך כתב בעצמו: "תהיה זאת השערה בעלמא אם נראה בכולם איש אחד, והוא הגאון ר' אהרן מגורתהמפטון" (שם), אולם בהמשך המאמר משמשת ההשערה כוודאות (שם, עמ' 53). אכן, נודע לנו באמת חכם מחכמי גורתהמפטון, והוא ר' יצחק ב"ר פרץ. חכם זה נזכר בשמו בספרנו (ב"מ, עמ' 145) ובספר "עץ חיים" לר' יעקב ב"ר יהודה מלונדון (ר' בפרט, ח"ב, עמ' ר"ג)¹⁸, ועד שלא תימצא סברה טובה יותר, יש לזהות דווקא אותו עם הגאון האלמוני מגורתהטונא, ואילו ר' אהרן, גיסו של המחבר, בודאי צרפתי היה.

ונשארה בעיית המחבר, משפחתו, חביריו וסביבתו, בסתימותה.

* *
*

כפי שאמרתי לעיל, נושא חלקו העצמאי של הספר אופי מיוחד במינו, הרחוק מרחק רב מכל מה שידוע ומכונה אצלנו בשם "תוספות". בראש ובראשונה — אין בספר אף ציטט מגמרא חיצונית, ועפ"י רוב גם לא מתוך אותה מסכת עצמה, מה שהוא היפוכו הגמור של המצב בספרות התוספות. בדרך־כלל הקושיות בספר הינן על־אתר, בעלות אופי פשוט־טכני, ועניינן הבלעדי־כמעט בבירורים הנוגעים לדרך סידור החומר בסוגיה, לבעיות של קדימה ואיחור בדרך הטיעון של הסוגיא, לדרכי הלימוד מדרשה, ובבירור עמדותיהם וסברותיהם של המקשן והתרצן ועומק כוונתם, בסגנון: "...וי"מ דהמקשן היה יודע... אבל סבור... וכמה גימגו' יש... ועוד מדמותיב רב שמעיה... משמ' לשבור דברי המתרג' ולקיים הפירכא... ודעתו של מקש' לומ' כן... ועוד מאי קא משני... והלא המקשה ידע זאת ואינו משבר דבריו של מקשן" וכו' (פסחים, עמ' 47). בדרך־כלל אין הספר מעורר שאלות של הלכה או של סברא — פרט לחלקים השאובים שבו, ובעיקר אותם חלקים השאובים מתוספות

כי מצאתי בערוך מכתבת ר' יעקב מאליצון...". לדעת אורבך (מאמרו, עמ' 12) מרמזים הדברים לגירוש אנגליה 1296, אולם לפי מסקנתנו כאן אפשר — וכך נראה לי יותר — כי הכוונה לגירוש צרפת 1306.

17 גם "חבריי" סתם נזכר כמה פעמים.

18 ראה אורבך, בעה"ת, עמ' 403/4.

אלפס של ר"ם ברי"ט (רוב מסכתות ברכות ופסחים). "דיבורי המתחיל" מתייחסים אך ורק לגמרא, בעיקר דרך פירושי רש"י — שהוא נושאו העיקרי של הספר — ולעולם לא לתוספות, אף שהם נזכרים בו, כמו שראינו לעיל. רש"י הוא, כאמור, נושאו העיקרי של הספר — ודרך ליבונו היא הקושיא. רב למאד מספר הקושיות בספר, והן הן רוב חומרו. לחלק ניכר מן הקושיות מובאים תירוצים, אך כמחציתן נותרות בקושיא, ולא משום שאין בנמצא תרוץ מספיק להן, אלא משום שהמלקט לא היה מעוניין בתירוצן, וקיטע את דבריו מיד לאחר הקושיא. כך עשה בקושיות שהביאן ממקורות חיצוניים וכך עשה בקושיותיו שלו, וכבר ציין המהדיר פעמים רבות למנהגו המוזר של המלקט לסיים בראשי תיבות "ע"כ" בכל פעם שהעלה קושיא ולא נחת לתירוץ. ראה מה שכתב במבואו למסכת נידה, עמ' 5. כמה פעמים היפנה את המעיין למקורות מצויים (ריב"ן ותוספות) באומרו בסתם: "והקשה ריב"ן הרבה קושיות בזה ההלכה ולא היה פנאי לכותבם" (פסחים, עמ' 13), או: "יש הרבה קושיות מתוספו" (שם, 27) ולא פרש. הקושיות הן המעניינות אותו בעיקר, ואליהן הוא מפנה את המעיין. בדרך כלל מרכבת יחידת הפירוש בספר מקבוצה (או קבוצות) של קושיא ותירוצן ("ק'... וי"ל") על לשון הגמ' ורש"י, אולם ישנן יחידות-פירוש שבהן שתי קומות של קושיא ותירוצן, זו על גבי זו. מוזרה ביותר, לטעמנו, היא דרכו של המחבר להציע את דברי רש"י בלשון של קושיא ותירוצן, כלומר — רש"י אמר את דבריו בניהותא, כדרך המפרש בפשיטות, אך האנונימוס שלנו מבקש לחשוף מה היה קשה לרש"י וכיצד יישב את הקושי בכלל דבריו. או, יותר נכון: מה חשש רש"י כי יהיה קשה ללומד, וכיצד סייע בידו לצאת מאותו קושי. ברובא דרובא של המקרים דברי רש"י מובנים ופשוטים לכל מעיין רגיל, ומאמציו של המחבר הינם אך למותר ואינם תורמים דבר.¹⁹ אין שום חיבור ולא זיקה ספרותית מינימאלית בין קטעי הפירוש, ולעולם לא תמצא הסתמכות, או הסתייעות, עניינית או פורמאלית, על דבר שנאמר קודם לכן או שעתיד להיאמר אחר"כ.

קשה לראות בספר מעין זה תוספות. ה"תוספות" הראשונים, כאלו של ריב"ן ושל רשב"ם, צמודים היו אף הם ביותר לרש"י, ומצומצמים ביותר בהיקפם ומתכונתם. דבר זה גינת כיום לראות יפה-יפה מתוך שני כתבי-היד שהדפיס לאחרונה א. קופפר (והנ"ל בהע' 15) ושעניינם דורש חקירה נרחבה ומיוחדת. אולם, לא כאלה

19 וראה, לדוגמה בעלמא, גיטין י"ב, ע"ב, רש"י ד"ה (שבת) פשיטא. "דלרבו הוא, אלא למאן ליהוי, הרי מעשה ידיו לרבו, ואי לאשמועינן אע"פ שאינו זנו, ולמימרא דיכול הרב וכי' (לומר לעבד עשה עמי ואיני זנו) — נימא אותו העבד ניוון מן הצדקה ותו לא". ואילו מחברנו כתב כך: "שבתו פשיטא שהוא לרבו. והק' רש"י מאי בעי שבתו פשיטא, כלומר אדרבה חידוש גדול אתא לאש' דאע"ג דאינו נותן לו מזונותיו שבתו לרבו, דמהו דתימא כיון דאינו נותן לו מזונותיו שהשבת לעבד, [ומתרג' דאי אמרת דלא אתא אשמועינן אלא שבתו לרבו לא הוה ליה למיתגי אלא הקוטע לעבדו ניוון מן הצדקה. ואז הייתי יודע שהשבת לרבו". — או זה לדף ג', ע"א שם, ד"ה חדא מתלת גיין (עמ' 4): "והקשה רש"י כיון דלא אצריכו רבנן לומ' בפני נכתב לשמה דילמא אתו למיגזו אף [ב"ג וב"ג] דילמא אתו למיגזו, בלא לשמה, כי לא יאמר אלא בפני נכ' דאיכא ב' תיבות ואתי למיגזו חדא, ותיר' להא לא חיישינן דשני עדיית הן וילמד שפיר דלא אתי למיגזו". וברש"י לפנינו, ד"ה לא גיין: "ומיהו בפ"ג ובפני נחתם אצרכוהו, דכתיבה בעינן לשמה, וכיון דכל חדא מילתא באפי נפשה היא, לא גיין".

הם התוספות כפי שנתפתחו בבתי מדרשם של ר"ת ור"י. ואף אם אמנם אמת הדבר כי גם בתוספות שלנו פזורים לא מעט קושיות ותירוצים ודברי מ"מ בנוסח טכני זה (ראה א. א. אורבר, בעלי התוספות, עמ' 554—556), הרי לא היה זה עיקר פעולתם, אלא גון משני ושולי בלבד במסכת יצירתם העיונית רחבת-הימדים והאופקים; ואילו לפנינו אין בספר דבר פרט לסגנון זה. גם מתורתם של בעלי התוספות האנגליים ומשיטת איורא באר מחברנו דווקא את הקטעים בעלי האופי היבש והמקומי, ומלבד תורת ר"ם ברי"ט — שממנה לא יכול היה לבחור, כנראה מן הקטעים המצויים עתה בידינו — מופיעים כל חכמי אנגליה ושיטת איורא רק בייצוג שכוה, הקרוב לרוח המלקט. וכבר ציינתי לעיל כי התוספות "שלנו" לקידושין אף הן שיטה מ"שיטות איורא" הם, ואעפ"כ אין בהם דבר ממה שהעתיק מחברנו בשם שיטת איורא. מעט הקטעים ה"למדניים" המצויים במס' גיטין בלי ציון מקורם, אף הם משיטת ר"ם ברי"ט באו, כפי שכתבנו למעלה.

גם מצבו הספרותי של הספר ירוד ביותר, ואין בו כמעט משפט אחד שניתן להבינו כנתינתו. המהדירים טרחו רבות, בהערותיהם שבתחתית הגליון, לתקן את הנוסח, על כל צעד ושעל, אך הדגישו כי אין אפשרות לתלות את הקולר במלאכת המעתיק לבדו, כי אכן, "לפי סגנונו אנו ולפי דרכנו אנו לדבר ולכתוב בלשון קדשנו נדמה כטעות או כחשש [אך] רבינו המחבר, שהיה מחכמי אנגליה, היה לו סגנון ולשון מיוחד, וגם סדר המלים של המשפט שונה היה אצלו מאשר אצלנו (אולי ע"י השפעת השפות הלועזיות אשר דיברו בהם יום-יום) ולכן הלומד צריך לדקדק הרבה בדבריו" (מבואו של א. סופר למס' סנהדרין, עמ' 7, ועוד). הרגיש המהדיר כי מדובר כאן בסגנון אישי, אך לא הועיל בטענתו כי רק לנו נדמה הסגנון כעילג. הבעיה אינה מתעוררת מתוך השוואת הדברים לסגנון דבורנו אנו, אלא מתוך השוואתם לסיגנון דיבורם של רבותינו בעלי התוספות עצמם ולסגנון ר"ם ברי"ט, שדבריו מובאים הרבה בספר, ומעידים כמאה עדים — אם צריכים אנו כלל לעדות בכגון זה — כי הלעז האנגלי לא גרם לשום שיבוש או עילגות-לשון בדיבורם העברי השוטף של בעלי-התוספות יושבי אנגליה. אדרבא, המלקט-המחבר דידן, שלא היה מחכמי אנגליה, אלא צרפתי וכנראה בן ראשית המאה ה-14, הוא לבדו זה שלשונו כבידה עלינו כל כך. ובאמת צודק סופר בדבריו כי אין אלה סתם "שיבושים", אלא כך יצאו הדברים, לרוב (מלבד מקרים של שגיאות-העתקה), מפי אומרם, והיא היא לשון הפלפול שהיתה נקוטה בפיו.

ובאמת, לא רק סגנונו כבד לאזנינו, אלא גם סדר עריכת הדברים בספרו נפלא מאתנו. "תופעה מוזרה" — אומר המהדיר — "בכתב יד זה היא, שהדברים לא סודרו לפי סדר הגמרא, ולפעמים בכל הפרק אין סדר למשנה. מדלג הוא על דפים ומפרש עניינים מאוחרים בגמרא ושוב קופץ אחורנית; אותו הדבר חוזר חלילה, וע"כ באים הדיבורים בעירבוביה. כרגיל, אי-סדר זה לא חורג מהמסגרת המצומצמת של דף או שניים, אבל יש מקומות שקופץ מתחילת הפרק לאמצעיתו, או מאמצע הפרק לסופו, וחוזר בפרושו למקום שיצא משם... תופעה זו הפכה לשיגרה... (במבואות להרבה מסכתות).

יש להעיר גם על כמה ביטויים אופייניים המשמשים בחלקיו המקוריים של הספר: "משנים הפי'" ("אלא אם משנים הפי' כמו שפי' בתוספות" [גיטין, עמ' 6]; "משנים בתוספות הפירוש" [פסחים, עמ' 24]), "גימגום" (גיטין, עמ' 6, קידושין, עמ' 83, 92), "שיטה" (גיטין, עמ' 97, ועוד), "עברי" (= הטכסט;

סנ', עמ' 7: 20 : "דלפי העברי של תלמוד לא סלקא..."; ב"מ, עמ' 107 : "ופי' הקונטרס כל העברי מן הספר" [מתוך קובץ "לוי"ה].

תאור זה מעלה על הדעת שלש נקודות מעניינות, שפיתוחן יסייע בידינו לקבוע ביתר בהירות את מסגרתו של הספר, זמנו ומקומו.

א. הצמידות החזקה אל רש"י (המתבטאת בהעתקה שוטפת של פירושו, ללא כל תוספת הסברה, בשיכתוב דבריו בסגנון של קושיא ותירוץ, ובפלפול הגמרא על יסודו בלבד), אופיו המקומי והטכני של הפלפול, שאינו נזקק לעולם לסוגיות מבחוצ, והמינוח הטכני המלווה את הדיבורים, כל אלה מאפיינים תוספות מאוחרים בני סוף המאה ה-13²¹. התופעה מצויה לפנינו בעיקר בתוספות המכונים שאנץ לסוטה (שנדפסו עם גוף המסכת בוילנא, תרמ"ד). בתוספות המיוחסות לרשב"א על מנחות²², ובתוספות שלנו לערכין ולתמורה²³, וכבר קבעו חכמים את איחורן. אפשרטין הראה כי השימוש הטכני במונח "תוספות" כמראה-מקום שיגרתו ופשוט, מאוחר כדי דור שני לר"ש משאנץ, ואורבך שיער כי בעריכת התוספות לערכין ולתמורה נטל חלק תלמיד מתלמידי מהר"ם מרוטנבורג. הקובץ שלנו מאוחר במעט אף לתקופה זו, שכן משתמש הוא כבר ומעתיק מסוג תוספות מאוחר זה.

הקושי הרב, מדוע טרחו מחברים אלה להעתיק מרש"י דיבורים שלימים מבלי להוסיף להם דבר, הטריד את החוקרים, וסברות שונות נאמרו בזה²⁴. לדעתי קשור הדבר גם בסדרי לימוד התורה בישיבות צרפת ואשכנז (?) אז. מן המאה ה-15 ידוע לנו היטב כי נהגו לחלק את הלימוד הרשמי בישיבה לשני חלקים נפרדים: לימוד גמרא עם פירוש רש"י לחור, ולימוד "תוספות" לחור, בשני שיעורים שונים. מן המקורות הנוגעים למאה ה-15 אעתיק כאן אחד בלבד, שו"ת "תרומת הדשן" לר' ישראל איסרליין (פסקים וכתבים רל"ז): "מה שכתבת מאיזה טעם רגילים העולם לומר זה רבו של זה בשביל שלמד ממנו זמן אחד תוספות או פי'...". אין המאה ה-15 מענייננו²⁵, וניתן להראות כי חלוקה זו נתקיימה בעיקרה כבר בראשית המאה ה-14, וזאת מתוך הקובץ האנונימי "חוקי התורה"²⁶, האומר בסופו: "וגם

20 ש. אברמסון הקדיש מאמר קצר לקורותיו הספרותיים הראשונים של המונח הזה, והראה כי הוא מופיע כבר בספר "יראים" שנתחבר בצרפת, בראשית המאה ה-13, ע"י ר"א ממץ. ראה מאמרו "עבריי", ב"לשונונו לעם", מחזור כ"ה, קונטרס א', תשרי תשל"ד, עמ' 18–21. יש להוסיף על דבריו כי באותו זמן לערך נמצא הביטוי גם באשכנז; ראה ספר חסידים, מהדורת מק"ב, סי' תת"כ, עמ' 208, ותמצאהו שם למעלה יותר ממאה שנים קודם לזמן זה; ר' מחזור ויטרי, א', עמ' 320.

21 י. נ. אפשרטין, תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות. נספח: תוספות שאנץ לסוטה (תרביץ, י"ב), תש"א. דעתו של י. ליפשיץ במבואו למהדורת "תוספות איורא" על מסכת סוטה (תשכ"ח), כי תוספות שאנץ לסוטה הן תוספות איורא, אינה נכונה.

22 ראה סיכומו של י. ליפשיץ, סנהדרי גדולה, ו' תשל"ד, עמ' 34–37.

23 א. אורבך, בעה"ת, עמ' 518–520.

24 אורבך בספרו בעלי התוספות, עמ' 520 אומר: "ייתכן שהמחסור בספרים גרם להעתיקות מעין אלו". והוא הדבר הקרוב ביותר מכל מה שנאמר בזה עד כה.

25 ראה על כך בהרחבה אצל מ. ברויאר, עליית הפלפול והחילוקים בישיבות אשכנז (ספר הזכרון לרב י. ויינברג), עמ' רמ"ב–רמ"ו.

26 נדפס כמה פעמים. אני מעתיק מתוך "מקורות תולדות החינוך בישראל" של ש. אסף, חלק א', עמ' ט"ז. לאחרונה נדפס הקובץ בתוך ספרו של נ. גולב, תולדות היהודים ברואן, תשל"ו, עמ' 184–181. דעתו של גולב, המניח את זמן חיבורו לימי הרשב"ם (פרק ו), מתעלמת לחלוטין מן הטכסט שלפנינו, המתייחס כבר ללימוד קבוע של התוספות, כספר נתון, ובנפרד מפירוש רש"י.

ראשי הישיבות יתנו שיעור לתלמודם, סדר מועד ב' שנים, סדר נזיקין לב' שנים, סדר קדשים לב' שנים. והכל מתלמוד גמרא, בין יהיו קבועים למדרש הפשט בין יהיו קבועים למדרש התוספות". כלומר: כל המורים בישיבה, בין אלו הקבועים ללמד גמרא ופרוש רש"י (=פשט) ובין אלו הקבועים ללמד תוספות, חייבים לסיים את שלשת הסדרים המפורטים תוך 6 השנים, שנתיים לכל סדר. נמצא א"כ שהיה לימוד התוספות נפרד מלימוד רש"י לכיתות בפני עצמן, 6 שנים, עד תום שלשת הסדרים. כתב היד הקדום ביותר של "חוקי התורה" הוא משנת 1309 / ס"ט, שלוש שנים לאחר הגרוש מצרפת, ויש להניח כי הספר משקף בנקודה צדדית זו את מצב הלימודים דאז וקודם לכן. במשך המאה ה-14 נתחדדה הפרדה זו יותר, ונקבעו לה "זמנים" נפרדים — ר' שו"ת מהר"ם מינץ, סי' קי"ט — ובראשיתה היתה החלוקה לכתות בלבד.

חלוקה זו היא שחיבה, לדעתי, את חיבורם של "תוספות" מסוג שונה כנ"ל, שעניינם ברש"י ובפשט הגמרא במקומה בלבד. ואכן, ספרי תוספות המאוחרים שמנינו לעיל, וספר כ"י פארמא דנן גם הוא, מטרתם היתה לשמש ספרי-עזר ללימוד הגמרא ב"פשט", בעיקר על סמך פירש"י, והם מספקים לכל צרכי הלימוד הזה, אך לו בלבד. בכיתות, או ב"זמן", שבהם למדו בתוספות, לא נזקקו כלל לספרים אלו, אך לשיעור "הפשט" התאימו להפליא, ויש לשער כי לכך נוצרו מלכתחילה.

ב. מעלתה היתירה של הקושיא על התירוצ. ראינו כי מחברנו מסתפק, הרבה מאד, בקיטוע ההבאות לאחר הקושיא, ומצויות אצלו מאות קושיות, מגובבות זו לצד זו וזו על גב זו, פעמים רבות בלא שום תירוצ ביניהן. גם את דברי רש"י מציג המחבר, בדרך-כלל, כקושיא וכתירוצ, וגם הפניותיו שהוא מפנה את המעיין לספרים אחרים שבידיו מכוונות, בעיקר, לקושיות. נראה לי כי גם נקודה זו ניתן לעגן במציאות שנתקיימה בישיבות צרפת במאה ה-14. ונעתיק כאן קטע אחד מתוך ספר "ארחות-צדיקים" האנונימי, שגם זמנו אינו ידוע בדיוק, אולם ברור כי נתחבר במאה ה-14, כנראה באמצעה, וגירוש צרפת (1306) נזכר בו כמאורע מן העבר-הקרוב יחסית. ואלה דבריו, במחאתו כנגד המפלפלים בני ישיבות זמנו:

ואמרינו בפ' השוכר את הפועלים, ר' זירא צם מאה תעניתא דלשתכח מיניה תלמודא בבבלא, ואמר בויקרא רבא, נכשל אדם בעבירה אחת ונתחייב מיתה בידי שמים מה יעשה ויחיה, אם היה רגיל לקרוא דף אחד יקרא ב' דפין, או לשנות פרק פעם אחת ישנה פעמיים, או ללמוד פרק אחד ילמד ב' פרקים, אלמא רוב גירסא עיקר, כי אם היה הפלפול עיקר, לצעוק ולהרים קול חצי יום בדבור אחד, אז היה לו לומר: אם מתחילה היה רגיל להקשות קושיא אחת יקשה ב' קושיות...".

לדעת המחבר האנונימי הזה, עיקר ערך הקושיא בכך שהיא מובילה אל ליבון האמת, אל "התירוצ". לא כן היתה דעת כלל הלומדים אז, שראו בקושיא את יסוד הפלפול כערך לימודי לשמו²⁷, וכל המרבה בקושיות הרי זה משובת, ועל כך התריע

27 וכדעתם היתה גם דעת ראשי הישיבות, וכבר העיד יפה הרב יוסף ו' וירגא בספרו "שארי יוסף", נתיב הקושיא, כלל י', כי: "דרך ראשי ישיבות לעשות המקשה חכם, לתת לו סברא נכונה, אבל למתרוץ מנהגם לומר 'כל הדוחה דוחה בקש'". ספר זה נתחבר בספרד סמוך לאמצע המאה ה-15, אך ברור מן הדברים עצמם כי לא נתחדשו אז. — על הדמיון שבין דרך הלימוד המפולפלת בישיבות אשכנז וספרד בעת ההיא, כתבתי במאמרי הנ"ל בהערה הבאה. על אודות הפילוסופיה העומדת מאחורי

בעל "ארחות צדיקים". יותר ממה שהו מאוירת-קושיות זו עולה לפנינו ב"תוספות חכמי אנגליה".

ג. באופן כללי מזכיר התיאור שלפנינו את התמונה העולה מן העיון בתוספות ה"גורניש", המאוחרים מעט יותר לתקופתנו. בהעלותי לראשונה את בעיית הגורניש לדיון²⁸ תארתי תוספות אלו כך :

"בדיקת הספר לגופו מעלה כי מיוחד במינו הוא. הן מצד התוכן והן מצד השיטה, ואין לו אח ורע בכל ספרות התוספות (ולא בשאר כל ספרי הראשונים). ספר רב-כמות זה אין בו אפילו מובאה אחת מגמרא, או ממקור אחר כלשהו, שמחוץ למסכת יבמות, ולרוב אף לא מחוץ לגבולות הסוגיא עצמה שהוא עסוק בה. יתר על כן: אין בכל הספר אפילו חידוש דין אחד ולא מו"מ-של-הלכה במובן המקובל של המלה: אין דיון בסברת ההלכה ובטעמיה ולא עיון בעומק הדין, ואין צריך לומר שאין כל נסיון "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא". במלים אחרות: אין בו דבר מכל מה שמהווה את תמצית ושוורש ספרות התוספות כולה, וספרות הראשונים בכלל. מאידך — מגמת הספר למצות את "מאחורי הקלעים" של הסוגיות: מה היתה דעת המקשן — לאור תרוצו של התרצן, ומה היתה דעתו של התרצן — לאחר שזכינו לרדת לסוף דעתו של המקשן. מעסיקות אותו במיוחד שאלות כגון: מדוע הקדים המקשן שאלה א' לשאלה ב' בעוד שלכאורה היה צריך לנהוג להיפך — ולאחר שהבינונו את סיבת הדבר הזה, הרי שעלינו להבין מדוע אין הוא נהג כך גם בהמשכה של אותה סוגיא. ממש באופן זה דן הספר גם בדברי התוספות: מדוע הקדימו הנחה מסויימת לקושייתם, שהיא נראית מיותרת, לכאורה, לצרכה של אותה קושיא; ולצד שני: פעמים שקושיית התוספות עצמה אין לה מקום, משום שבאותו שלב של מהלך הסוגיא שעליו מקשים התוספות ניתן, לדעת הגורניש, להעמיס כוונה אחרת בדעת התנא או האמורא; וכדומה בשאלות אלו ובתרכובותיהן. בולטת נטיה דיאלקטית קיצונית למצות עד גבול האפשר את הפער-הנצחי שבין עמדות המקשן והתרצן, שבין ה"הוה אמינא" והמסקנא, ושבין בעלי-מחלוקת בכל מקום. להלכה, אין סוף לדרך המבקשת לברר מדוע לא יסבור פלוני כאלמוני, ומשהו ממשי מאוד ממבוך זה משתקף בין דפי "תוספות גורניש". הנטיה למתודולוגיה ניכרת גם היא היטב, בבחירת הסוגיות הנידונות בספר: כאלו העוסקות בשאלת הסדר הפנימי של ההלכות במשנה, או בדרשות הפסוקים למיניהן, וסוגיות שיסודן ב"אוקימתא". חכמי הגורניש ממציאים אוקימתות ומיני מציאות חדשים לרוב, ומנסים להבין

עמדת "ראשי הישיבות" יש, כמובן, להאריך הרבה, ורק אעיר כי גם בעלי התוספות היו מזדהים, בלי ספק, אם חלקה הראשון של העמדה, אלא שהיו מסתייגים בחריפות מחלקה השני! היפוכה של העמדה הזו מתבטא באמירה: "סתם מקשן עם הארץ", שהיא מאוחרת הרבה, כנראה, לעמדה הראשונה. בספרו של י. דוידזון, "אוצר המשלים והפתגמים", ירושלים, תשי"ז, נמסר כמקור לפתגם זה: "שו"ת חות יאיר", רד, ב'. מעניין לציין כי ב"הגהות היעב"ץ" שנדפסו סביב "מבוא התלמוד" שבסוף מסכת ברכות, וילנא ואילך, כתוב כך: "והאשכנזים עושים בהיפך ואומרים סתם מקשן ע"ה, ור"ל שאם היה יודע לא היה מקשה, והמכוון בזה שעושה עצמו כאינו יודע כדי לעמוד על האמת...". וזו בוודאי עמדת האשכנזים שלמן המאה ה-17 ואילך.

28 י. תא-שמע, "תוספות גורניש", מהותן ויחסן אל שיטות ה"פפול" וה"חלוקים" (סיני, ס"ח), תשל"ח, עמ' קנ"ג-קס"א.

ולחסיביר מדוע לא העמידו הגמרא, או התוספות, את ההלכה באותן אוקימתות, ובודקים אפשרויות שונות של קומבינציות מדוקדקות בין דעות שונות לבין אותן אוקימתות מחודשות. הספר מיוסד כולו על הפילפול ועל החילוק, שכאן הם נושאים אופי טכני־פורמאלי בלבד, בלי ניצול כלשהו של יסודות ההגיון והסברא. מתוך כך קשה הספר מאוד ללימוד ללא הרגל מספיק, והעיון בו הוא לטורח רב על המעיין בתחילת הלימוד, שכן המאמץ האינטלקטואלי המשוקע בו משולל מעיקר שכרו של הלימוד; שבידוע: 'אגרא דשמעתא סברא' (ברכות ו', ב').

מהשוואת התיאורים יראה המעיין כמה מן הדמיון יש בין אופיים של "תוספות חכמי אנגליה" ו"תוספות גורניש", אך כמה רב, עם זאת, המפריד ביניהם. ב"תוספות חכמי אנגליה" מועט עדיין, יחסית, החיטוט אחר השוואת דעות המקשן והתרצן, ערך התירוץ נופל מערך הקושיא, והמינוח הטכני עדיין באיבו. אעפ"כ ראוי לציין כי המונח היסודי "משנים" שצויין לעיל מתוך "חכמי אנגליה", המופיע כאן לראשונה בספרות הרבנית כמונח טכני למחצה בתוך מערכת הפלפול, הוא בעצמו המונח אשר אותו (ואת המסתתר מאחוריו) תוקפים אויבי הפלפול במאה ה־15 מתוך להט מיוחד.²⁹

ולסיכום: כ"י פארמא 933, הנדפס בשם "תוספות חכמי אנגליה", על רוב חלקיו, המקוריים והשואבים ממקורות קודמים, הינו חיבור צרפתי בן ראשית המאה ה־14, המוקדש לליבון פשט הגמרא על פי פירוש רש"י, בדרך־לימוד "מקומית"־טכנית, ובטכניקה של קושיות. הוא מהווה בשלימותו, חוליה נכבדה בדרך התפתחות סדרי לימוד התורה בישיבות צרפת ואשכנז למן שיטת התוספות הקלאסית ועד לדרך ה"גורניש" — שבו יש לראות את פרק הסיום להשפעה המרכזית והישירה של מפעל התוספות על תכני הלימוד בישיבות האשכנזיות; מקורותיו נעוצים יפה בעבר הקלאסי, אך נופו נוטה לגמרי לכיוון ההתפתחות בעתיד.

29 ראה מאמרי: ידיעות נוספות על תוספות גורניש ועניינן (עלי־ספר, ב'), תשל"ה, עמ' 80, 83.